

A HÍRKUTATÁS ÚJRATEMATIZÁLÁSA

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

TÖRTÉNETELBESZÉLÉS ÉS NÉZŐPONT A HÍRKÖZLÉS SZERTARTÁSÁBAN

A címben megnevezett fogalmak kifejtésére e helyt természetesen csak vázlatosan kerülhet sor. Mégis, a közöttük levő összefüggések a hír és a nyelv vonatkozásában rövid bemutatásban is a mai magyar és európai művelődés lényeges elemeire mutathatnak rá.

Elsőként a nyelv mai értelmezhetőségét szükséges röviden tisztázni. A nyelvtudomány a nyelvet általánosságban, elméleti keretben két, világnézeti-
leg különböző irányban mutatja be, már évtizedek óta: a funkcionális és a formális nyelvelméleti keretben (vö. Halliday 1994, Givón 2001, Langacker 1987, ill. É. Kiss 1998). A két fő irány sok tényleges elméletben, módszertanban és leírásban valósul meg, alapelveikben azonban megegyeznek. Ezek az alapelvek nem pusztán nyelvészetiek, hanem általában értelmezik a nyelvet, lényegében a hermeneutika és az analitikus nyelvfilozófia szétkülönböztetésében. A két fő irány jellemzőit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat: A nyelvleírás főbb jellemzői a funkcionális és a formális nyelvészetben

Funkcionális nyelvészet

a nyelv ökörendszer (vagy annak része)
prototípuselv
a jelentés, a kifejezendő tartalom adekvátság
kontinuum szintaxis és lexikon között
támogató mátrixban vizsgál
a nyelv nyelvspecifikus és egyetemes
a nyelv ikonikus és szimbolikus

Formális/strukturális nyelvészet

a nyelv algoritmikus rendszer
a priori kategorizáció kritériumokkal
a kifejező szerkezet szabályosság
szintaxis és lexikon külön modul
önmagában vizsgál
a nyelv egyetemes
a nyelv önkényes

A funkcionális nyelvészet általános elveiből az következik, hogy a nyelv nem pusztán eszköz. Eszköz a kilincs, amivel az ajtót kinyitjuk, a toll, amivel a papírra írunk. Azért eszköz, mert rajtunk kívül álló fizikai tárgy. A nyelv nem eszköz, mert nem rajtunk kívül álló fizikai tárgy, hanem tudásunk egyik legsajátabbja. A nyelvet nem tudjuk kézbe venni, megforgatni, tárgyként megvizsgálni, a nyelv megismeréséhez saját tudásunk megismerése is szükséges. A funkcionális nyelvészet legfontosabb jellemzője az, hogy a mindenkori beszélő és hallgató szemszögéből vizsgálja a nyelvet.

A funkcionális felfogásnak az előzőekből következő másik fő jellemzője az, hogy innen nézve a nyelv nem egyszerűen tükrözi a világot. Az ember nem közvetlenül fér hozzá a világ dolgaihoz, hanem mentálisan feldolgozza azokat (vö. Heidegger 1927/1989, Fehér M. 1992). A nyelv az a közeg, amelyben a világ egyes dolgait, elemi és összetett jeleneit leképezi a beszélő ember. Azaz megkonstruálja fogalmilag és szemantikailag, e fogalmi szerkezetekhez szintaktikai szerkezeteket rendelve. A megkonstruálás eszméje kissé gyanúsnak tűnhet. Ám bárki belegondolhat: hétköznapi, gyakori közléseink java ilyen fogalmi megkonstruálásokból áll. Egy házaspár vagy két munkatárs gyakran ismétlődő párbeszédében az egyik fél például, azt kérdezi: „Nem láttad a szemüvegemet?”. A másik például, azt feleli: „Ott van az asztalon.”. A válasz egy lehetséges fogalmi konstrukció. A kérdéses szemüveg helyének meghatározása lehetséges például különféle fizikai definíciókkal, szélességi és hosszúsági adatokkal, csillagászati eljárásokkal. A hétköznapi beszélő azonban nem ezt teszi, hanem a legközelebbi feltűnő fizikai tárgyhöz viszonyítja a kérdéses tárgy helyzetét, azaz fogalmilag megkonstruálja a szemüveg helyzetét, és ennek megfelelően beszél.

A nyelvi közlések egyik legfontosabb összetevője a mindenkori nézőpontoszerkezet, amely egy szöveg teljes értelemszerkezetében éppúgy érvényesül, mint egy-egy kisebb nyelvi szerkezetben, például egy elemi eseményt leképező mondatban, vagy annak egy összetevőjét megnevező főnévben, igében. A nézőpont az a perspektíva, ahonnan a beszélő fogalmilag megkonstruálja mindazt, amit el akar mondani. Nem mindegy például, hogy valakit *néembernek* vagy *asszonynak*, *vezetőnek* vagy *vezérnek* nevez valaki. A szövegekben érvényesülő nézőpontoszerkezet a következő tényezőkből áll (vö. Sanders–Spooren 1997):

1. A kiindulópont azonos a semleges kiindulóponttal, egy „Én” különböző megvalósulási lehetőségei közül valamelyik, a deiktikus központ, ebben az értelemben semleges, nincs köze a szöveg aktuális külső tér–idő-rendszeréhez. Egy szövegben vagy szövegrészletben (akár mondatban) több semleges kiindulópont is lehetséges, például

egy 2. és egy 3. személyű. Vagyis végső soron minden olyan entitás, amely résztvevő, szereplő lehet a mondatban, a szövegben.

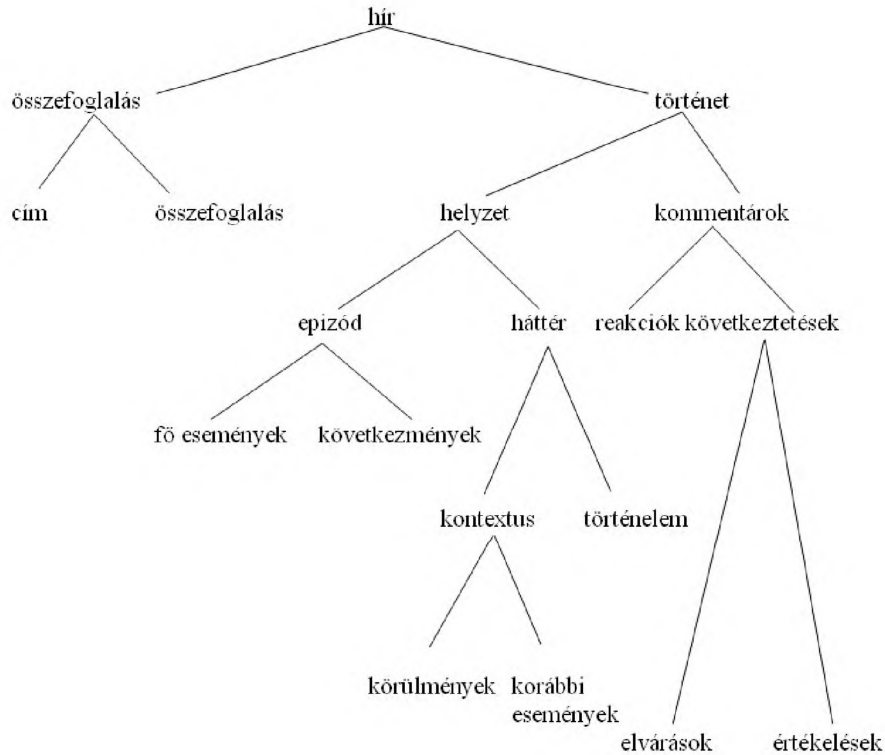
2. A kiindulópont a referenciális központ. Ez az éppen beszélő kiindulópontja, kifejtő jelölője az első személy és a jelen idő, továbbá lehet kifejtetlen, amikor az aktuális beszélő jelölői nem kapnak nyelvi formát a szövegben. Az éppen beszélő tudatos entitás, aki önmagára tud utalni az E/1 formával.

3. A kiindulópont a „tudatosság szubjektuma”: az a beszélő, vagy a szöveg szereplője, aki felelős az információért.

Itteni témánk szempontjából alapvető fontosságú, hogy a szövegben a referenciális központ, azaz a mindenkori beszélő nézőpontja a meghatározó vagy valamely semleges kiindulópont, azaz valamely szövegbeli szereplőé vagy egy elvontabb, általánosabb közegé. Hasonlóképpen: a mindenkori beszélő megnyilatkozhat valóban saját nevében, személyes perspektívájából, de beszélhet valamely közösség nézőpontjából is, ill. kereshet olyan perspektívát, amely a lehető legegységesebb vagy legszemélytelenebb módon beszél el valamit. Illetve választhat olyan nézőpontot, amely valamelyik szereplő szemszögéből konstruálja meg a szöveget, vagy olyat, amely valamely egyetemes szemléletet érvényesít.

Mindennek a hírszöveg alkotása és megértése szempontjából alapvető fontossága van. A hír ugyanis olyan szöveg vagy szövegtípus, amely egy eseményt, történetet a lehető legtárgyilagosabban beszél el a közönségnek (újságolvasónak, rádióhallgatónak, televíziónézőnek).

A történetelbeszélés a mindennapi szövegek egyik leggyakoribb típusa. A történetelbeszélés legáltalánosabb kognitív sémája szerint a spontán történetmondás első összetevője a rövid összefoglalás („Képzeld, mi történt velem!”), ezt követi a részletes, időrendi elbeszélés, majd az értékelés és összegzés (további szakirodalommal l. Pléh 1986). Ebben a mindennapi, spontán sémában a mindenkori beszélő nézőpontja (a referenciális központ) az uralkodó, s egyben a semleges kiindulópont is. A hírszöveg általában szintén történetet, eseményt beszél el, azonban a történetelbeszélés sémája nem, pontosabban csak részlegesen érvényes rá. A (részletező) hírszöveg általános szerkezeti sémájának van Dijk általa vázolt hipotetikus struktúráját a következőképpen lehet bemutatni (van Dijk 1988: 55):

A hierarchikus ábra legalsó sora a hírszöveg egyes általános szerkezeti egységeinek a prototipikus megvalósulási sorrendjét adja: cím, összefoglalás, fő események, következmények, körülmények, korábbi események, elvárások, értékelések. A séma szerint a történet elbeszélése és annak bármiféle értékelése határozottan elkülönül egymástól, legalábbis az eszményi hírszövegben. Ez olyan szempont, amely a mindennapi történetelbeszélésben nyilvánvalóan nem érvényesül.

Miképp minden szöveg, úgy a hírszöveg is egy valóságban megtörtént esemény, történet fogalmi és nyelvi megkonstruálása, elbeszélése, meghatározott elvek szerint. Mivel a hírszöveg alapfeltétele a tárgyilagosság, az a fő kérdés, miképp valósul meg a konstruálás. A hír mindig lényeges szerepet játszott az emberek közösségeik életében. Föltételezhető, hogy a korábbi történeti korokban a hírhozó, hírközlő és a hírt befogadó közösség nézőpontja kisebb eltéréseket mutatott, mint az az újkorban vagy főképp a modernitásban tapasztalható. A hírszöveg megkonstruálásával együtt a nézőpont mindenkor rejtett vagy nyílt jelzése a hírközlés cselekedetének, végrehajtásának és befogadásának a része lett. A hírkészítők és a hírfogyasztók

egyként mindinkább tudatába kerülnek a megkonstruáltság körülményének, s annak, hogy egy eseményt többféleképpen is el lehet beszélni. A hírkonstruálás önmaga jelentőségét növeli meg, a hírkonstruálás rítussá válik, amelyben a résztvevő felek tudják szerepüket. Legfőképpen azonban azt várják el a hírközlés résztvevői, hogy az esemény puszta közlésén túl annak módja, fogalmi megkonstruálásának nézőpontja is lényeges legyen, az elvártnak megfeleljen. Nyilvánvaló, hogy e folyamatban a hétköznapi ideológiák harca érvényesül, ám mindez önmagán túlmutató jelentőséggel. Ezért válik rituálissá a hírközlés a plurális világban.

A rítus jelentéseit röviden a következőképpen lehet bemutatni, ezúttal egy szótárra hagyatkozva: „rítus [lat] 1. szakrális hatalmakkal v. lényekkel való kapcsolatlétesítés céljából végrehajtott szimbolikus, általában ünnepélyes és ismétlődő aktusok szabályozott együttese, valamilyen cél elérése érdekében 2. szabályos formában ismétlődő, valamely cselekedetet v. magatartást kiváltani kívánó cselekvések sora 3. társadalmilag meghatározott szokás (a népi kultúrában) 4. valamely vallásos szertartás végrehajtási módja 5. előírt rendben végrehajtott események sora 6. megszokott, begyakorolt, megszokásból pontosan végzett, szokványos cselekedet 7. cselekvés (a szokásköltészetben)” (Osiris Idegen Szavak 902). A szótárban módszertani okokból szükségképpen elkülönített jelentések szorosan összefüggenek az itteni kérdéskörben is: a hírszöveg létrehozása során elvégzett tevékenységek jellege egyszerre mutatja a szabályos, elvárt cselekvésmódot és a szimbolikus cselekvést valamely hatalommal való kapcsolatlétesítés céljából. A hír megfelelő megkonstruálása egyenlővé vált a megfelelő hatalmi struktúrában betagozódással, mind a hír írója, mind annak elfogadó befogadója részéről. Mindannyian az általuk közvetlenül nem látható és át nem látható hatalmi struktúrához való viszonyukat fejezi ki a perspektiválás.

Mindezt az ezredforduló utáni világban a virtuális valóság fogalmával lehet összefüggésbe hozni. Hiszen a reális ebben a történeti folyamatban egyszerre viszonyítási pont nélkül marad(hat), éppen a túl sok vagy nagyon ellenkező nézőpontok megléte miatt.

A virtualitás kivált a számítógépes világháló létrejötté óta lényeges tényező (l. Ropolyi 2004). Innen nézve a premodern virtualitás a mágikus világképben nem húz határt a valóságos és a virtuális között, amennyiben a közösségi akarat a nem közvetlenül tapasztalhatóra is közvetlenül kíván irányulni. A modern virtualitás a személyiségből eredő pluralitásra épít, amelyben nem a valóság az abszolút hatalom, éppen a virtuális valóság feletti hatalom a fő cél. A posztmodern virtualításban felszámolódik a viszonyítási központ, itt a különböző hálózatokban létrehozott valóságok megkonstruálására helyeződik a fő hangsúly.

A sajtó hírkonstruálásának mai gyakorlat a modern és posztmodern virtualitás határtartományában értelmezhető. Egyrészt és legfőképp olyan valóságokat kíván létrehozni a hírkonstruálás, amelyben a hír szövegezője és az általa kiszolgált, támogatott más társadalmi csoportok hatalomgyakorlása a fő cél. A hatalomgyakorlást éppen a hírszövegekben létrehozott virtualításban lehet megvalósítani. Másrészt megjelenik a (z ontológiai) központ nélküli posztmodern virtualitás, amelyben egy megkonstruált virtuális valóságot a többi megkonstruált valósághoz vagy azok egy részéhez való viszonya tart fenn egyáltalán.

Egy példát érdemes megemlíteni e jelenségkörrel kapcsolatban. A példa ártalmatlan abban a tekintetben, hogy egy nagyobb bajjal nem végződő, kis hírben összefoglalt bűnügy bemutatása. Egy esemény két fogalmi és nyelvi megkonstruálása a következőképpen jelent meg a magyar sajtóban:

I.

Lövöldözés Kalocsán

Fegyvert fogott a rendőrökre

A rendőrök csak figyelmeztető lövés után és testi kényszer alkalmazásával tudták megbilincselni szerdán a 64 éves K. István Pált, aki Slavia típusú légpuskájával előbb szomszédja házának ablakán lőtt be kétszer, majd a kiérkező járőrökre fogta fegyverét. A Vörösszállás gúnynevű városrészben a riasztásra érkező rendőrök egy imbolygó férfialakot pillantottak meg, kezében egy „puskának látszó tárggyal”, amit rájuk fogott. Az egyik rendőr felszólította: dobja el fegyverét, majd a levegőbe lőtt. Társa pedig lefegyverezte az idős embert.

(Magyar Nemzet 1999. augusztus 5. 32.)

II.

Zsarukra célzott

Puskával célzott zsarukra Kalocsa külterületén egy ember. Nem lőtték szitává, mert a figyelmeztetést követően eldobta a csúzlit, és megadta magát. A járőrt amúgy éppen a puskás ember miatt riasztották Kalocsán. Azt állította egy telefonos bejelentő az ügyeletesnek, valaki fegyverrel lőtt be az ablakán.

A sötétben guruló rendőrautó aztán megtalálta a puskást. A fénycsóvába került ember nem sokat kecmecelt: vállához emelte

a fegyvert és célzott a zsaruk felé. Ám eldőrdült a figyelmeztető lövés. A fegyveres ugyan elhajította a csövest, viszont a bilincselésnek ellenállt, miközben egy hosszú kés is kikerült a zsebéből.

(Mai Nap 1999. augusztus 6. 32.)

A két szöveg összehasonlító elemzését másutt részletesen bemutattam (vö. Tolcsvai Nagy 2001), ezért itt csak a legfontosabb jellemzőket emelem ki. Az I. hírszöveg önmagában állva megvalósítja a tárgyilagos hírközlést, majdnem maradéktalanul (a hírszöveg elbeszélőjének nézőpontja nem érvényesül, a történet sokkal inkább a mai magyar közösségek konvencionális nézőpontja érzékelhető: távolságtartás, a közösségi szabályok és értékek jelzett és jelzetlen érvényesülése, érvényesítése). Csupán az „imbolygó férfialak” tartalmaz enyhén jelzett értékítéletet a puskás emberről. A II. szöveg az I.-nek legtöbb szempontból az ellentéte: bár a hírszöveg megfogalmazója nem jelenik meg a színen (nem jelzi egyes szám első személyű kifejezés), legtöbb nyelvi fordulata közvetlen értékelést tartalmaz. Ezek az értékelések kedvezőtlenül érintik mind a puskával lövöldöző embert, mind a rendőröket, mind az egész helyzetet, így áttételesen a rá adható szabályozott közösségi választ is. A hírszöveg értékvonatkozásait a hír szerzője a szlenges és a lektúr jellegű irodalmias kifejezések vegyítésével hozza létre. Vagyis a hírszöveg szerzője úgy konstruálta meg szövegét, hogy a látszólag távolságtartó kifejezések, megnevezések is közvetlenül a saját perspektívájából származnak.

A II. szöveg és az összes hasonló jellegű hírszöveg kettős célt ér el. Egyrészt viszonylagosítja az I. szövegben megvalósuló, lehetőség szerint tárgyilagos hírközlést, vagyis azt is egy lehetségesként értelmezi a sok közül. Másrészt saját szövegén belül saját semleges kiindulópontjait is viszonylagosítja: hiszen a lövöldöző embert éppúgy szlenges kifejezésekkel nevezi meg, mint a megállítására kikerülő rendőröket, azaz lényegében egy szintre hozza őket érték szempontjából. A részletes elemzésben feldolgozott tesztkérdések válaszai szerint a II. hírt olvasók többsége nem is hírként, hanem pletykaként, szenzációként olvasta azt. Ezzel azt jelezték, hogy a hírszöveggel szemben támasztott elvárások nem teljesültek, azok felfüggesztődtek. A hírszöveg nem úgy próbálta megkonstruálni a megtörtént eseményt, ahogy az egy vagy éppen sok tárgyilagos szemlélő szerint megtörtént, hanem egy virtuális valóság részeként.

Mindez természetesen súlyos, nem csupán ontológiai, hanem etikai kérdéseket is fölvet. Az újságírásnak, az újságíróknak el kell döntenüik, hogy meddig merészkednek el a valóság előállításában, vállalva e világok időnkénti katasztrófális összeomlását, vagy mennyire kívánnak ragaszkodni a

sokszoros nézőpontok által jobban igazolt nem logikai igazságokhoz, amelyek megcáfолódása kevesebb kockázattal jár a túlnyomórészt mégsem újságírókból álló közösségek számára. Másképp: mennyire bódul bele az újságíró a hírszövegezés (ideológiai) nézőpont szerinti kváziszakrális rítusába, vagy mennyire tartja magát a közösségileg is igazolható életvilágbeli tapasztalatokhoz.

Felhasznált irodalom:

- van Dijk, Teun A. 1988: *News as Discourse*. Hillsdale, NJ.: Lawrence Erlbaum.
- Fehér M. István 1992: *Martin Heidegger*. Göncöl Kiadó. Budapest.
- Givón, Talmy 2001: *Syntax. A Functional-Typological Introduction*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Halliday, M. A. K. 1994: *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Heidegger, Martin 1927/1989: *Lét és idő*. Budapest: Gondolat.
- É. Kiss Katalin 1998: A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In: Pléh Cs., Györi M. (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest: Pólya Kiadó pp. 23–39.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. Theoretical Foundations. Stanford, California.
- Pléh Csaba 1986: A történet szerkezet és az emlékezeti sémák. Budapest: Akadémiai.
- Ropolyi László 2004: A virtuális valóság természetéről. In: Pléh Cs., Kampis Gy., Csányi V. (szerk.): *Az észleléstől a nyelvig. A X. MAKOG előadásai*. Budapest: Gondolat Kiadó. 30–55.
- Sanders, José–Spooren, Wilbert 1997: Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: W-A. Liebert, G. Redeker, L. Waugh (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins pp. 85–112.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001: Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata befogadói válaszok alapján. *Magyar Nyelvőr*. pp. 299–319.